Gamla ord bevarade i uppländska ortnamn.

Hesselman, Bengt,

63 R (Br.)

KUNGL. BIBLIOTEKET
National Library of Sweden

Hesselman, B., Gamla ord bevarade i uppländska ortnamn.

Språkvet. Sv. (Br.)

Särtryck ur:

STRENA PHILOLOGICA UPSALIENSIS

FESTSKRIFT

TILLÄGNAD

PROFESSOR PER PERSSON PÅ HANS 65-ÅRSDAG

NYÅRSAFTON 1922

1922

Kungl. biblioteket
0 0000 000056749

Gamla ord bevarade i uppländska ortnamn.

Av

Bengt Hesselman.

1. Sjön Järken.

Namnet på Upplands näst största och kanske dess vackraste insjö skrives numera allmänt *Erken*, som också är det officiella namnet på en järnvägsstation väster om sjön vid banan Rimbo—Hallstavik. Namnets uttal i rikskspråk rättar sig efter den mest brukliga skriftformen och torde i regel lyda: *ärken*, med bredt ä-ljud och akut aksent. Men i ortsbefolkningens språk heter sjön *Järken* (:*järkən* eller möjligen därjämte *jàrkən*) och med detta uttal överensstämmer den i äldre tid vanliga skriftformen av namnet som var *Jerken* l. *Järken*.

I själva värket synes skrivningen *Erken* utan *j* vara av mycket ungt datum, åtminstone i tryckt litteratur. Hellquist anför den endast från generalstabskartan, bladet »Norrtelge», tryckt 1879, tidigare finnes den i Tamms Beskrifning öfver Stockholms län 1850 och allra först, så vidt jag kunnat finna i mig tillgängliga tryckta källor, i D. Diurbergs Geogr. Lexikon 1818, där dock endast som alternativ form: *Jerken* eller *Erken*. Dessförinnan finner man endast former med *J* (resp. *I*), t. ex. i Radloffs Beskrifning öfver norra delen af Stockholms län I 1804[1], i Tunelds Geografi (olika upplagor: *Jerken*)[1], i Ihres Lexicon lapponicum 1779 (*Jærken*)[1], i Salvius' Uppland 1741 s. 171 (*Jercken*), på Blaeu's karta 1663[1] och allra äldst på Bureus' karta 1626 (*Ierken*)[1].

I de först nyligen tryckta Monumenta Uplandica av J. H. Rhezelius, reseanteckningar från åren 1635, 1636, 1638 (utg. af

[1] Citat hos Hellquist, Sv. sjönamn, Sv. Lm. XX. 1 s. 283 f.

KONGL. BIBLIOTHEKET STOCKHOLM

C. M. Stenbock och O. Lundberg, Upps. 1915—17, som bilaga till sjunde bandet av Uppl. Fornm.-f. tidskr., hh. XXIX—XXXII) skrives sjönamnet 11 gånger med *J-* (eller *i-*): *Järkin*, *Jerkin* och *Jerken* (s. 100, 101, 102, 105, 144, 146), av vilka skrivningar säkerligen den första kommer närmast uttalet. Därjämte skrives också, men endast 3 gånger, *Erken*, på en och samma sida (153) och alla gångerna efter prepositionen *i* eller *vti*: *och i Erken*, *vti Erken*, *löp[er] i erken;* denna form är här tydligtvis en felskrivniug, som på en gång kan vara grafiskt motiverad, en haplografi, och fonetiskt, beroende på sammanfall i uttalet mellan kombinationerna *iä* och *ijä* : jfr *i(h)äl* och *i(h)jäl;* eventuelt låter väl också tänka sig att handskriften, som synes vara svårläst, medgiver olika läsningar.

Redan av det här anförda materialet står det för mig klart, att den nutida namnformen *Erken* icke, såsom Hellquist synes vilja uppfatta den, kan vara en i talspråklig tradition bevarad form, som fortlevat inom språket vid sidan av ortsdialektens form. Ty hur skulle en sådan tradition ha kunnat upprätthållas utan stöd av någon parallell skriftlig tradition? Och i vilken språkmiljö skulle man i så fall tänka sig att detta uttal varit levande, om det icke har funnits i ortsdialekten? Näppeligen i huvudstaden, eftersom namnet där förr i tiden allmänt skrevs och utan tvivel också uttalades *Järken;* och säkerligen icke heller i landskapsdialekterna utanför Uppland, därtill har sjön dock varit alltför litet känd och omtalad utanför den närmaste omnejden. Enligt min mening måste namnformen *Erken* uppfattas som en helt ung rikssprålig »förbättring» av det genuina *Järken*, jämförlig med andra dylika, på »folketymologiskt» vis — fastän i 'rikssprået' — tillrättalagda former, som t. ex. *Häggeby*, sockennamn i Uppland för äldre *Egby*, *Ægby*, äldst *Ekby* eller *Happsta*, bynamn i Alunda, äldst *Apastum*, — liksom dessa är *Erken* en reaktion mot ett dialektuttal som har ansetts felaktigt, i detta fall det allmänt bekanta »felet» i uppländskan att tillsätta *j* framför *e* i början på ord, jfr t. ex. uppl. *järg* för *erg*, uppl. *Järker* för *Erker* l. *Erk* i andra dialekter, uppl. *jäll jälla* för *eld*, *elda*.

Men om det förhåller sig så, ha vi icke längre något tvingande skäl att vidhålla den tolkning av *Järken*, som Hellquist föreslagit, att dess *jä* har uppstått av fsv. *ē*, motsv. isl. *ei*, genom uppländsk diftongering — liksom i *Järker* 'Erik' — och att namnet är en avledning med *k*-suffix av fsv. *ēr*, isl. *eir* 'malm' (egentl.

'koppar'), alltså ett sjönamn av samma betydelse som *Erlången* eller *Ersjön*, isl. **Eirsjór;* grunden till benämningen skulle vara att »Järken tillhört de sjöar, ur vilka i äldre tider sjömalm upphämtats», något varom — som H. framhållit — dock i detta fall intet är närmare bekant.

Det är sant att tolkningen alltjämt är formelt möjlig, ty att den uppländska diftongeringen av *ē* till *ie* hade inträdt redan i början på 1600-talet, därom ha vi numera åtskilliga säkra intyg, bl. a. hos Bureus (se Lindroth, J. Th. Bureus, s. 151, 108, 112); och det skulle väl också låta tänka sig att denna diftongering redan då kunde ha fortskridit från *ie* till *iä* såsom i Rhezelius' form *Järkin*, oaktadt namnet *Erik* ännu i dag i Roslagen av gammalt folk uttalas *Jerker*, med *e*-ljud och icke med bredt *ä* som i sjönamnet, — eftersom de fonetiska förutsättningarna möjligen ha varit en skiftning annorlunda i personnamnet än i sjönamnet, på grund av senare synkopering av mellanvokalen i det förra.

Men vid sidan av H:s förslag har man nu att räkna med andra möjligheter.

En viktig invändning mot förklaringen av *Järken* ur **ērk*, som H. själv fäst uppmärksamheten på, är att vi med den måste skilja sjönamnet från namnet på en by eller rättare två gamla byar vid dess strand, båda i Söderby-Karls, förr S. Karlungs s:n, på vardera sidan om sjöns utlopp: namnet lyder *Järsjö*, *Norr* och *Söder Järsjö;* dialektuttalet är *Järse* dvs. *jæ̀ʂə*. Som H. påpekat, skrives bynamnet år 1409 *Jarsyo*, *Jarsø*. Att förlika denna form med H:s etymologi går tydligen för sig endast »under den förutsättningen, att redan vid denna tid utvecklingen *œir* > *jar* försiggått i dialekten» — vartill väl bör tilläggas, något som kanske inte heller är så sannolikt, att ett sådant *jar* då också kunnat tecknas med *Jar-*. Hellquists slutuppfattning blir därför, att »det onekligen ser ut som om gårdnamnet *Jarsyo* innehölle ett annat namn å sjön Järken».

Denna i och för sig rätt osannolika förmodan blir emellertid ännu mindre antaglig, då man ytterligare finner att ån, som är Järkens utlopp och som skiljer åt de båda byarna *Järsjö*, hos Rhezelius 1635 heter *Järsån*, *Järsåån* (s. 101), tydligen av *Järksån*, sekundärt bildat till sjönamnet liksom *Bolmån* av *Bolmen*, *Älgsimsån* av *Älgsimmen*, *Mangsälven* av *Mangen*, se Hellquist Sjönamn 3, s. 62; — och att bynamnet *Järsjö* uppträder redan c. 1344 under former som *sytraiarsø*, *nyrraiarsø* SD V s. 322,

norraiarsio, sudraiarsio ib. 323 eller *norroiærfsø, sydroiærksø* ib. 332. Att för år 1344 förutsätta övergången *æir* > *jar* som redan genomförd blir tydligen ännu några tiotal år mera betänkligt än för 1409, och skrivningen *iærksø* visar ju att namnet i varje fall tidigt har associerats med sjönamnet. För min del tänker jag mig att bynamnets gamla form har varit *iarksø*, isl. **iarksey*, bildat som *Bolmsö* till *Bolmen* eller *Hallarsø* (1440) till *Hallaren*, se Hellquist, Sjönamn 4 s. 101, och denna grundform har sedan delvis utsatts för sekundär sammanblandning, åtminstone i skrift, mellan *-ö* efter genitiv-*s* och *-sjö*, en företeelse som är vanlig i dylika ortnamn och vars förutsättningar måste ha existerat redan under medeltiden: jfr *Hillersö* och *Hillersjö* (urspr. *Hildishøgh*), *Däfvensö* och *Däfvensjö* (ö i Mälaren), under medeltiden *Dæuinsø* SD V 329 och *dæuinsyo* ib. 330 (c. 1344), jfr *Engsyo* SD I 460, 461 (1272) jämte *Ængsøø* SD II 505 (1307) = Ängsö. Terrängen omkring de två *Järsjö* tycks vara sådan, att man mycket väl kan våga ett antagande att de ursprungligen ha legat på öar eller halvöar som skjutit ut i Järken: jfr J. V. Eriksson Karta över Upplands nivåförändringar i förhistorisk tid, i Uppl. Fornm.-för. tidskrift h. XXIX.

Av allt detta följer att man vid namnens förklaring rättast bör helt bortse från formen *Erken* och alltså kan betrakta *jä* i både *Järken* och *Järsjö* på vanligt vis som brytningsdiftong, uppkommen genom samnordisk, icke uppländsk, brytning av kort *e*. Också med den utgångspunkten tror jag det är möjligt att finna etymologiska anknytningar, vilka sakligt äro lika rimliga som de av Hellquist framförda och som ha det företrädet att de icke tvinga till ett åtskiljande av sjönamnet och namnet på byarna.

Den sammanställning, som då kanske först erbjuder sig, om den också från betydelsesynpunkt kan förefalla minst tilltalande, är att förbinda *Järken* med ett västnordiskt ord, som har stor spridning i nutiden och som också är anträffat i fornspråket, nämligen *jark* eller *jarki* m. i betydelsen 'fotblad' eller rättare kanske 'kanten av fotbladet' »især i den bredeste Deel» (Aasen), också »selve Fodbladet ved Roden af Tæerne» (dens.). Sjön Järken skulle ha liknats vid ett fotblad. Så bizarr denna sammanställning än kan förefalla, tror jag icke att den kan helt avvisas. Det har ju visat sig vid ortnamnsforskningen, hur svårt det är för en modärn människa att sätta sig in i en primitiv namngivares föreställningsvärld och döma om vilka likheter det för hans sätt att

se föll sig naturligt att upptäcka mellan de omgivande föremålen och vilka icke. Jag kan i denna fråga hänvisa till den intressanta diskussionen mellan Hellquist, Sahlgren och Sperber (i Sv. Lm. XX, Sahlgrens »Skagershults sockens naturnamn» 1912, Arkiv f. nord. fil. 29 och Namn o. Bygd 2, 1914), som tydligt ådagalägger att man på detta område bör vara försiktig med förnekanden. När man t. ex. finner att en ö, såsom redan Rygh har iakttagit (Norske Gaardnavne, Forord og inl. 1898 s. 38), kan få heta *Síld* 'sillen', därför att den har långsträckt form och liksom en sill (förmodligen en död sådan) ligger och flyter på vattnet, eller att en tjärn heter *Brok*, därför att konturen av den har likhet med ett byxben eller med bägge benen på en byxa (Rygh), eller att ön *Hvalen* i Hjälmaren, som Sahlgren klart och slående har uppvisat (Vetenskapssocietetens i Lund Årsbok 1920), har fått sitt namn därigenom att fiskare som haft sina fiskeplatser omkring den ha funnit en likhet mellan öns figur, lång och smal, krokig och liksom slankig och med taggar utskjutande kring det bredaste partiet (åt väster), och en stor *mal* eller förr *hval*, Hjälmarens största fiskslag, med dess fenor och skäggtömmar omkring huvudet, — då blir man kanske mindre betänksam även inför en sammanställning av ett sjönamn med namnet på en kroppsdel. I Studier över Sv. sjönamn 3, s. 69 har Hellquist uppräknat en rad namn på sjöar, som enligt honom bero på jämförelse med kroppsdelar; man finner där sådana som *Deger-lofven*, *Lofvarna*, *Hofven*, *Hälen*. *Iljan* (av fsv. *il*, *iljar* 'fotsula, fotblad'), *Knon* = knogen, *Tåsjön*, *Magsjön*, *Strupen* o. s. v. Betraktar man nu en karta över Järken, kan det inte nekas till att dess form rätt mycket påminner om en fot eller fotsula, t. ex. om man tänker sig hälen placerad österut åt Svanberga till och tåpartiet förlagdt i väster, vid Kristineholm. Emellertid får man nog inte fästa överdriven vikt vid kartkonturen; Sahlgren har med rätta framhållit, hur mycket svårare det måste ha varit för den enkle fiskaren ute på sjön att få någon helhetsuppfattning av en sjös form än för forskaren hemma vid sitt skrivbord och med kartan framför sig, — naturligtvis framför allt då det är fråga om en större sjö och då det inte finns några höjder vid stränderna som tillåta en överblick. Emellertid har jag fäst mig vid att *jark* särskildt angives att betyda 'fotbladet vid roten av tårna'; jag vill då påpeka att om man fortsätter jämförelsen enligt den nyss föreslagna placeringen, skall man finna att 'stortån' representeras av en större,

djupt inskuren vik längst i sydväst — det är alltså en högerfot vi ha framför oss — medan de smärre, mera sammanhängande och konturlösa bukterna vid Kristineholmslandet norr därom motsvara de mindre tårna; och utanför vikarna ligger Järken, det breda fotbladet 'bakom tårna'. Upphovet till det hela har kanske blott varit att den nyssnämnda stora viken i sydväst påminde om en tå eller stortå, det är en jämförelse som har många paralleller och som är lättfunnen nog i det här fallet — sedan har resten givit sig själv med logisk konsekvens.

Vågar jag se en bekräftelse på denna uppfattning i ett egendomligt namn, som på Ekonomiska kartan över Lyhundra hd tillägges en rätt stor, tämligen rundad och högkullig (eller bergig)[1] udde eller halvö som sträcker sig ut mot sjön öster om den långa viken, vid roten alltså av »stortån»: den heter *Belludden*. Upplandsmålets *bell* eller *bäll*, också *tåbäll*, best. f. *tåbälln* (samma ord som rspr. *bjäll* i *fotabjäll*) betyder: 'knölen på inre sidan av foten vid stortån'.

I saknad av närmare kännedom om *Belludden* lämnar jag dessa funderingar åt sitt värde; möjligheten av dylika jämförelser kan dock, som sagdt, knappast förnekas.

Men det mest utmärkande och egendomliga för Järken och det som man tycker mer än något annat borde ha trädt i förgrunden vid namngivningen, är dock dess ovanligt klara och genomskinliga vatten. Den som en gång haft tillfälle att en vacker sommardag roende och simmande färdas fram över Järkens vattenyta, mellan dess rikt lövklädda stränder, han kan intyga att njutningen är sällsynt oblandad och han kan också omtala att man på Järken liksom på Vättern ser botten på nästan svindlande djup och med förvåning urskiljer vad som rör sig långt nere inunder en, kanske en abborre, en stor mussla eller någon av sjöns berömda kräftor, som kliver över bottenstenarna. Det klara vattnet är så mycket mer anmärkningsvärdt, eftersom Järken är en låglandssjö med delvis rätt stora vassar längs stränderna och som därtill ligger i en trakt eller ett landskap, vars sjöar annars i regel icke utmärka sig för klart vatten, snarare motsatsen. Jämte fiskrikedomen och kräftorna är det också den egenskapen, som framför allt blir omtalad, då man ber en bonde eller fiskare i trakten

[1] Se Generalstabskartan.

berätta för en om sjön, något som han för övrigt alltid gör med tydlig förkärlek.

Fäster man sig vid detta drag i sjöns natur. kan man lätt finna en så vidt jag förstår tillfredsställande härledning av namnet. Jag tänker naturligtvis på det gamla germanska adjektiv, som på nordiskt fornspråk bör ha hetat **iarkn* och som ingår i fnord. *iarknasteinn* 'skinnende, glimrende sten', ags. *eorcnanstán* eller *eorcanstán* 'ädelsten', och som på fornhögtyska heter *erchan*, *erchen* 'echt, recht', på gotiska **aírkns* i *un-aírkns* 'ohelig' (dvs. 'oren') och i subst. *aírkniþa* 'äkthet', besläktat med fornind. *árjunas* 'hell, rein', avest. *arezaḫ* n. 'Helle', tochar. B. *ārkwi* 'weiss', *arkwiññe* 'helle Farbe', gr. *ἀργός* 'hell', *ἀργής* 'weiss, glänzend', lat. *argentum* o. s. v.: se t. ex. Hellquist, Sv. Et. Ordb. s. 286; Falk-Torp, Norw.-Dän. etym. Wörterb., I s. 473; Feist, Etym. Wörterb. d. got. Spr.[2] (1920) s. 18; Persson, Beitr. z. idg. Wortforschung s. 829 f. Enligt en tolkning, som först föreslagits av Lidén, ingår samma ord också i *järtecken*, fsv. *iærtekn* o. d., isl. *jarteikn*, *jartegn* (m. fl. former) 'synligt [:klart] tecken som bevis för sanningen av ett påstående, mirakel, varsel' <**iarkteikn*, **iarknteikn* (se hos Noreen, Altisl. Gr.[3] s. 187). Att ordet även i germanska språk kunnat användas i betydelsen 'ren, klar' och om vatten, visas väl av ett fornhögtyskt ortnamn *Erchanbrunnen*, nu *Irchenbrunn*, Förstemann Altd. Namenbuch II, 1[3] s. 830. Av detta adjektiv, urg. **erkna-* skulle då *Järken* vara en substantivering, i fsv. grundform **iarkn* m. l. **iarkni* m. Sjönamnet skulle i sin tur ingå i bynamnet *Järsjö* och i namnet på ån *Järsån*, med utgångsformerna **iar(kn)sø*, resp. **iar(kn)sā*, varvid konsonantkombinationen behandlats som i *iartegn*, se ovan. Då *n* i adjektivet **erkna-* är suffixalt, typisk avledningskonsonant för en grupp adjektiv med färgbetydelse, till hvilken bl. a höra lat. *cānus* 'grå' <*casnus*, grek. *περκνός* 'brokig', isl. *fránn* 'glänsande' < **frahna*, fsv. nysv. *brun* etc. (se Brugmann, Grundriss[2] II, 1 s. 255, Torp i Gamalnorsk ordbok s. XLIII f.), kunde man väl också räkna med en stamform utan avlednings-*n*, alltså fsv. **iark-*, ett alternativ som dock är mindre sannolikt, då *n* förövrigt tycks vara genomfördt i ordstammen på germanskt område.

I sjönamnet har adjektivet **erkna-* haft betydelsen 'ren, klar, kristallklar'. Att namnet har mycket gamla anor, torde vara uppenbart.

Sakligt sedt är väl denna tolkning att föredraga framför den förut diskuterade. I förbigående må anmärkas att de två förkla-

ringarna icke med nödvändighet utesluta varandra. Det låter tänka sig att *Järken* <**erkna* 'klar' sekundärt har satts i förbindelse med *iarki* m. 'fotblad'.

Vad som kunde invändas mot härledningen ur adjektivet vore väl att **erkna* förövrigt är så ytterst sällsynt på nordisk botten. Men det visar sig ju alltmer genom ständigt nya iakttagelser, att ortnamnen, även isolerade sådana och t. o. m. namn på ganska obetydliga orter, kunna gömma på rester av det gamla germanska ordförrådet, som för övrigt äro fullständigt försvunna över hela språkområdet både i de nutida dialekterna och i fornlitteraturen. Jag tänker på många av Hellquists resultat i Sjönamnen eller. på upptäckter som Magnus Olsens av den nordiska motsvarigheten till ags. *gréada* 'bosom' i ett enstaka norskt gårdsnamn, *Graue* på Voss (Arkiv 22, s. 103), eller på Lidéns och Lindroths uppvisande av släktingar till ags. *þéor* 'böld, svulst' i det på några ställen förekommande norska gårdnamnet *Tjore* och i det svenska önamnet *Tjörn* (se Minnesskrift utg. av Fil. Samf. i Göteborg s. 15 ff., 22 f.). Också den följande sammanställningen är kanske ägnad att ytterligare exemplifiera denna sats.

2. Gårdnamnet Nymden.

Nymden, utt. *nymn*, gård eller möjligen tidigare en by i Öster-Löfsta socken, Olands hd i Upsala län. Den lyder nu under Löfsta bruk. Jag har träffat namnet i följande äldre skrivformer: *de nimdh* 2 ggr i ett lat. diplom 1312, SD III s. 99; *Nimbden* 1607, 1652, 1660, 1667, 1671, 1676, 1697, *Nimden* 1654, *Nÿmbden* 1692, 1701, *Nymden* 1739: allt ur Löfsta församlings kyrkoböcker (efter excerpter gjorda i Löfsta 1899).

Namnets äldsta form är alltså *nimdh*. Den nyare skrivningen *Nimbden*, *Nymden* o. d. ser ut att vara bestämd form med slutartikel, men är kanske snarast ett försök att återge det modärna uttalet *nymn*, där *n* troligen icke är artikel — som i dialekten nog borde lyda *-ən* efter ett föregående *m*, vare sig substantivet är maskulinum eller femininum — utan sannolikt beror på en i stora delar av (södra) Norrland och norra Svealand märkbar ljudövergång av *d* > *n* efter *m* och efter *ng*-ljud (*tyngn* 'tyngd' o. dyl.), vilken kunde tänkas ha utlöpare även i norra Uppland. Vokalen *y* i den modärna formen, äldst påvisad 1692, beror på vanlig labialisering av *i* i närheten av labiala konsonanter (jfr Noreen Altschw. Gr. § 108). Tyvärr medgiva de anförda skrivformerna

eller målets nutida form, bedömd efter dess lagar, icke ett avgörande om ordets ursprungliga genus.

Gården Nymden ligger isolerad i södra delen av Löfsta socken, i en skogstrakt rik på vackra betesmarker och lövängar; i närmaste omgivningen finnes lövskog och ängsmarker (jfr kartorna).

Jag hade länge uppfattat namnet som helt enastående inom det nordiska namnförrådet, tills jag helt nyligen i Postortförteckningen för 1909 fann ett *Nymnen*, gård i Ovansjö sn i Gästrikland, som tydligen är samma namn, men om vilket jag tyvärr ingenting ytterligare kan upplysa. Jag har icke lyckats återfinna det på generalstabskartan eller i andra mig tillgängliga källor. Andra tänkbara släktingar äro kanske *Nimtorp* i St. Malms sn, Södermanland, *Nämnsbo* eller *Nämsbo* i Säters landsförsamling, Dalarne, och ön *Nämdö* i Stockholms skärgård?

Jag antar att *Nimdh* har betydt 'beteshage', 'lövhage' eller 'lund' och sammanställer det med fornlågfrank. *nimid* m. 'betesplats (för de heliga offerdjuren)', fornirl. *nemed* 'sacellum', urspr. 'helig lund', gall. *νεμητον Nemeto-durum*, jfr. gall. *nanto* abl. 'från dalen', *tri-nanto* 'tre dalar', 'trois vallées', *Nantuates*, bret. *nant* 'dal' etc., zend. *nəmata*, *nimata* 'Reisig, Weidegras'; jfr grek. *νέμος* 'betesmark, trädbeväxt plats', äfven: 'dalsänka' etc., lat. *nemus* 'lund, helig lund, skog med betesmark, dunge': se Fick-Torp, Boisacq, Walde. Den germanska grundformen blir *nemiđa-* (jfr Fick-Torp Vergl. Wörterb. 1909 s. 294).

Edv. Berlings Boktryckeri A-B., Uppsala 1922.